
СПОДЕЛЕНОТО АЗ НА ГОВОРЕЩИЯ

Комуникацията е ежедневен, но сложен процес, в който човек изразява себе си. Доброто, адекватното декодиране на речта на другия е гаранцията за разбирателство между хората. Затова задълбоченото вникване в процесите на комуникацията е винаги актуален научен проблем.

Предмет на изследването в този доклад е способността на говорещия да споделя своето Аз, като предоставя езиковите си маркери на другите и по този начин си присвоява изцяло света. Разговорната реч дава най-категорични доказателства в тази посока, тъй като в нея комуникативните роли са представени в първичния си вид.

Обект на изследването ще бъдат няколко граматични категории, свързани с говорещия, както и местоименната система, доколкото тя е обвързана с него.

В момента на речевата изява съществуват две картини на света: своята за говорещия и чуждата за него. Чуждата е обект на коментар от страна на двамата събеседници, като стремежът е да се постигне съгласие по отношение на нея. Тя е представена като Той-свят.

Споделянето преминава през два етапа. Първоначално говорещият споделя своето Аз със събеседника си. Говорещият и слушателят са основни участници в общуването, негови творци. Речевата изява съществува благодарение на тях, но и те са ограничени в ползването на съответните роли само в дадената речева изява. Обективно това са двама различни човека, които встъпват в общуването със собствените си картини на света. В рамките на своето говорещите постоянно уточняват и изравняват представите в своите светове, като си въздействат с конвенционални и неконвенционални средства, постоянно сменяйки позициите си на говорещ и слушател. Самият говорещ изпитва необходимост за споделяне на своето и затова сътворява Ти-света, разчитайки предварително на неговата тъждественост или на припокриването му в голяма степен със своя свят.

Това, разбира се, не е реално, но такава “реалност” съществува в представите на говорещия, в желанието му да нагоди света около себе си към своята собствена картина за свят. От гледна точка на говорещия Ти-светът е психологическа потребност, продукт на желанието да се самосподели¹. Задоволявайки тази своя потребност, той избира събеседник, като не си дава напълно сметка, че този събеседник има различна картина на света. Тъй като общуването разчита на илокутивните намерения на говорещия, то за правилното му осмисляне е важна не обективната картина за свят на слушащия, а тази, която говорещият приписва на слушащия. В този смисъл картината за свят на слушащия, която се визира в общуването, не съвпада с обективната му картина на света. Разбира се, това несъвпадение може да се преодолее чрез включването му като говорещ в следващ речев акт, но от това не се променя фактът, че илокутивната цел на говорещия е да въздейства върху (или да се съобрази с) една картина на света, която сам е сътворил, отделяйки я от своята, и която се обективира единствено в неговото въображение. За правилното разчитане на общуването обаче са важни и заблудите на говорещия.

Езиковите факти подкрепят изказаното по-горе твърдение и това ще се опитам да илюстрирам в този доклад.

СПОДЕЛЕНОТО ВРЕМЕ

В разговорната реч събеседниците общуват пряко и в този смисъл времето на тяхната речева изява е винаги СЕГА, независимо колко продължително общуват. Това “сега” се идентифицира постоянно от двамата. Идентификацията може да стане чрез наречието, което и двамата употребяват, напр.: 2. *И бях много добра/ защото можех да правя шпaгaт*// 1. *А сега можеш ли?* 2. *Сега точно в момента няма да мога*// 1. *Е-е/ не става въпрос за сега/ точно в момента/ но въобще по принцип сега дали ще можеш да го направиш?* или 4. *Тя сега долу в магазина ли работи?* 3. *Тя сега по майчинство*// 4. *Колко/ две деца ли има?* 3. *Сега три години имат право*// 1. *Две или едно?* 3. *Едно*// 4. *Как е сега?* *Три години плащат ли им?* 1. *Плащат*// 4. *Ама трите години плащат?* *Щото сега на снаха ти не ѝ плащат*// 2. *Спряха да ѝ плащат*// 3. *Те сега ще ѝ продължат от този месец*//.

Както се вижда от примерите, в речта наречието **сега** придобива различни значения, покривайки по-голям или по-малък период от време, включително и изключващ момента

на говорене, както е в последната реплика. Разбирането между комуникантите обаче разчита на общото движение по скалата на времето, при което речниковото значение на наречието също се модифицира едновременно за всички участници в речевия акт.

Прави впечатление фактът, че ако в разговорната реч (PP) местоимението **сега** може да обема различни времена без проблеми за комуникацията, в научните текстове една такава транспозиция създава проблеми за разбирането. Ще приведа един пример: *“Това, което схоластиката схваща в езика, са само, както сега се възражава, неговите външни граматически отношения, докато неговото същинско ядро, което трябва да бъде търсено не толкова в граматиката, колкото в стилистиката, е останало дълбоко скрито”* (Касирер 1998:77). В откъса не става ясно кое време се визира чрез местоимението **сега**. Тъй като по презумпция местоимението е свързано с говорещия, се налага изводът, че то се отнася за времето на писане на книгата (т.е. 1923 г.). Едва в контекста на цялото се разбира, че **сега** според автора (или по-скоро според преводача) означава Ренесанса, т.е. времето, за което се говори. Тази транспозиция обаче е неуместна и не може да служи на правилното декодиране на текста вероятно поради факта, че събеседникът (читателят) не споделя същите време-пространствени координати и в този смисъл не може да промени паралелно гледната си точка.

Идентификацията на времето от двамата събеседници в речевия акт може да се осъществи и чрез паралелните системи от глаголни времена, с които двамата разполагат – “тяхното време” (времето на протичане на речевата им изява) е сегашно, съответно към него по един и същ начин ориентират останалите времена и това е така само за тях двамата и за никой друг (докато не стане участник в комуникацията, разбира се).

Говорещият може да пренася своето време върху всеки един момент от времевата ос, т.е. той може да обема цялото време, при това без да предупреждава събеседника си. Той е в момента на говорене (напр.: 3. *Наздраве/ симпатяго// Ела по-насам де// 2. А-а/ добре съм тука/*), преди и след момента на говорене (напр.: 2. *Влязохме там// Викаме/ вечерта отиваме да живейм//*). Неговото време е абсолютно и може да преминава от един момент към друг. Фактът, че събеседникът не се нуждае от предупреждение за тази транспозиция, предполага, че говорещият споделя своята власт над

времето със слушателя, така както споделя момента на говорене с него. Вероятно поради общото разположение и общата гледна точка текстът е разбираем и за двамата и уговорките са излишни. Възможността за размяна на ролите също като че ли говори в полза на споделяне на едни и същи езикови средства.

СПОДЕЛЕНОТО ПРОСТРАНСТВО

Най-категоричен езиков маркер за пространственото единство на двамата участници е, разбира се, показателното местоимение **тук**, но и **този**, **това**. Те ги употребяват по един и същ начин, като местоименията за далечно посочване се употребяват единствено когато трябва да се разграничат два еднакви обекта, напр:

1. *Кое бурканче мед?*

2. *Този е пловдивски/ а пък този е от..*

1. *Кой е този и този?*

2. *Онзи е пловдивски/ а пък този е от едни колиби/ вземах/(PP)* (показва с пръст, като сочи по-отдалечения от себе си и по-близък до събеседника за **онзи**).

Много убедителни аргументи в полза на защитаването тук мнение представят наблюденията над глаголите за движение. *Донеса, доведа, идвам* са затворени в пространството на двамата събеседници, които си ги разменят помежду си, но никога не ги употребяват по отношение на трети лица. *Идвам при теб и Ела при мен*, но *Иди при X* или *Ще ида при X*.

Тези глаголи са интересни още и с факта, че в някои случаи дори не са насочени към мястото, където се намира единият от двамата събеседници, а към място, което е по презумпция негово. Така например *Ще дойда на изложбата ти* не предполага, че слушателят се намира в изложбените зали, нито че в момента на “идването” ще бъде там, а само че това е “негово” място. По същия начин глаголите с представки **от-** и **за-** са запазени за центробежното движение в посока от мястото на единия или на другия участник в общуването навън, към чуждото (*Да занеса чай на детето или ти ще му занесеш*). В този смисъл употребата на глаголите за движение е свързана с маркирането на света на своето и отделянето му от света на чуждото, като при тази делба събеседникът обитава света на своето за говорещия.

СПОДЕЛЕНОТО АЗ

Всички тези разсъждения могат да бъдат подкрепени и от един анализ на личностоименната система, при което ясно се вижда, че в рамките на своето заговорящо се появява една втора хипостаза и това е събеседникът.

Много се е спорило дали в системата на опозиции при личните местоимения първично е отделянето на първото лице от другите две, или на третото лице от останалите. Тук ще се опитам да обобща направеното, като потърся и нови аргументи, неизтъквани досега, в полза на противопоставянето **аз/ти:той**, което е следвано от отделянето на **ти** от **аз**.

1. Единство на функциите на първоличните и второличните местоимения в противовес на третоличните. Местоименията за 3 л. са субститути, а местоименията за 1 и 2 л. назовават, но не заместват (Ницолова 1986:37; Българо-полска граматика 1993:26).

2. Липса на противопоставяне по род (респ. пол) в първо и второ лице за разлика от трето. Близостта на **аз** и **ти** се проявява и във факта, че личните местоимения за първо и второ лице игнорират представата за пол, докато при трето лице тя се изявява недвусмислено дори и в езици като английския, които са загубили граматическите показатели на този физиологичен белег (категорията “род”).

3. Семантично това делене предполага противопоставянето общност:различие на ориентационните маркери. Второто лице като участник в ситуацията априори притежава повече общи маркери с първото: Тук и Сега са деиктичните координати, според които те съвпадат (не винаги, но обикновено) – т.е. те са елементи от един общ свят – на конкретната речева изява. Превключването на деиктичната координационна система в процеса на общуване се осъществява по-лесно, като се запазят част от координатите (т.е. Ти става Аз, но Тук и Сега остават)².

4. Психологическо обяснение намираме у Е. Касирер (1998:247), който, коментирайки Хумболт, казва, че “същинското оформяне на понятието Аз в езика обикновено се предхожда от състояние на *индиферентност*, в което изразът на “аз” и “мое” все още не се е отделил напълно от изрази на “ти” и “твое”. “Аз и Ти не са просто взаимоизискващи се, а наистина тъждествени понятия, ако можехме да стигнем до точката на тяхното разделяне” и по-нататък: “В Аз обаче от само себе си е дадено също и Ти, а благодарение на една нова противопоставка възниква и третото лице, което обаче – поради

факта, че напуска кръга на чувстващите и говорещите, обхваща също и мъртвите неща” (Касирер с 1998:234).

Самият Касирер също отбелязва необходимостта на третото лице за отделянето на първото (Касирер 1998:173).

5. Социологичен коментар в известен смисъл дава Х. Ортега-и-Гасет: “В общността ти и аз образуваме своеобразна колективна единица, *пред, извън* и донякъде *против* другите.”(1999:99)

6. Е. Бенвенист отделя 3 л. като немаркиран член в корелацията, т. к. не посочва момента на речта, т.е. не се съчетава с референциални признаци тук и сега (Бенвенист 1993:217).

7. 1 и 2 л. са лица (или персонализирани същности) – трето лице не е задължително да бъде лице.

8. Според К. Кербра-Орекиони местоимението за трето лице има нужда от прецизно референциално съдържание и следователно от контекстови определители, което е излишно за местоименията за 1 и 2 лице (Кербра-Орекиони 1980:43).

9. У. Вайнрайх посочва примери с езици, в които съществуват местоимения, обозначаващи едновременно говорещия и слушащия (Вайнрайх 1970:177-178).

10. Според мен общността на първото и второто лице на личните местоимения в някои езици се изразява с общност на глаголните форми (сег. вр. в английски език напр.).

Това са само част от аргументите, но те изглеждат достатъчно убедителни, за да се опра в по-нататъшните си разсъждения върху зададения по-горе модел на делене. Трябва да се подчертае, че предложеното структуриране на системата от лични местоимения не засяга тяхната етимология, а само съотношението на семантичните роли, които те обозначават в картината за свят на съвременния човек, в частност – българин. Това структуриране не е осъзнато и предварително планирано, но се основава върху “интуитивните съждения на носителите на езика” (Падучева 1985:5).

Смятам за особено важна първоначалната двудялба на системата, при която **ти** и **аз** образуват едно цяло в рамките на своето. Това се отразява по-нататък върху посоката на развитие на транспозитивните им употреби³.

Приведените дотук наблюдения засягат само споделянето на Аза със събеседника. Следващите граматически факти обаче аргументират възможността на Аза да сподели “своите” параметри с всички. Фактите, които ще бъдат предложени, са известни в науката, но не са били разглеждани в такава посока.

ОБОБЩАВАНЕТО на времето на говорещия става чрез т. нар. сегашно обобщено време и сегашно гномическо време, напр.: *Човек наистина на всичко се **научава**/ и на всичко **свиква**/; Човек/ ако **има** желание/ винаги **намира** свободно време за нещо//* Чрез тази употреба в разговорната реч говорещият утвърждава валидното за него в определен момент от живота му като валидно за всички и за всяко време. Тази експанзия на сегашното го превръща в единствено валидно време за всички.

ОБОБЩАВАНЕТО на пространството на говорещия става чрез разширяване на значенията на местоименията за близка определеност, които започват да означават не само близки до говорещия същини, но и същини изобщо, независимо от тяхната отдалеченост, независимо дали изобщо става въпрос за разстояние в пространството или времето.

ОБОБЩАВАНЕТО на лицето става, като говорещият използва второто си Аз – събеседника. Чрез обобщеноличната употреба на местоименията за второ лице и на глаголите всъщност говорещият отново разполага своето върху всички останали светове. Тази възможност за употреба на второто лице според мен е още едно доказателство в полза на твърдението, че **ти** е част от своето за Аза, защото съществуването на **ти** означава съществуване на **аз** в общуването. Съответно изборът на **ти** за обобщаване не противоречи на общата експанзия на света на Аза, а върви паралелно с нея и я поддържа. Факт е, че в множествено число съществуват обобщенолични употреби, които разчитат на **ние** (т.е. на **аз+ти**). Тук ще приведа кратък откъс от разговор:

1. *Човек не трябва да се заслепява и да си фантазира разни неземни неща/ които трудно биха се сбъднали/ защото идва един момент/ когато **той** разбира тия свои фантазии/ и му става много тежко/ и трудно го изживява//*

2. *Не исках да кажа/ че трябва да си **градиш** някакви приказни кули за бъдещето/ но все пак да **гледаш** с някаква надежда към него// Ако **си***

рисуваши всичко в тъмни краски/ няма да ти е много весело и няма да ти е много леко/ а с четката спокойно би си запълнил свободното време/ и приятно/ и полезно//

1. Е/ да/ ако го имам свободното време/ ще помисля как да го запълвам//

Подчертаните форми показват развитието на диалога от трето лице в обобщаващо значение през обобщенолично второ лице до първо лице. Инициаторът на обобщението чрез трето лице в първата реплика попада в собствената си клопка, когато събеседникът му, присвоявайки си ролята на говорещ, обобщава чрез 2 л. и обобщено сегашно време. Макар и синонимни двете обобщавания се различават по силата на своята императивност. Обобщаването чрез трето лице е претенциозно и влиза в противоречие с разговорния тон, но представя изказаното като обективно наблюдение. Обобщаването чрез второ лице задължително включва събеседника сред визираните евентуални вършители на действието и в този смисъл звучи императивно. Красноречива е реакцията на № 1 – той се опитва да се измъкне от императивното обобщаване, като направи някои уговорки лично за себе си (използвайки първоличните форми). В общи линии втората му реплика звучи като :”Аз не съм ти и твоите обобщения не могат да са валидни върху мен”. Желанието да се измъкне от хватката на чуждото обобщаване всъщност е реакцията на обективно присъстващия участник в ситуацията, а не на имагинерно представения от говорещия, към когото е насочена илокутивната сила на изказването⁴.

Изводите:

1. Ти се включва в Аз-света, то е продукт на Аз-света според способността да се обобщава неговото пространство и време по същия начин както пространството и времето на говорещия. То е хипостаза на Аз в речевата изява, а не като реален събеседник, защото с избора си говорещият го натоварва със своя свят като време, пространство и др. Натоварва го и с правото да го замества при обобщаването на своя свят чрез лицето. На споделянето на ситуацията разчита разбирането в комуникативния акт.

2. В крайна сметка говорещият е способен да сведе обективния свят до своя свят, в който господстват езиковите маркери аз/ти – тук – сегашно време (сега). Възможността да сподели своя свят със събесед-

ника си и с всички останали формално отрича високата степен на егоцентричност в речта му и този факт като че ли противоречи на изказаните другаде становища. Но това е така само привидно. Споделяйки своите езикови параметри всъщност говорещият си присвоява признака 'общовалидност', като езиково неговият свят става абсолютен. Така той си присвоява и правото да бъде единствен стопанин и законодател на "обективната" реалност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Подкрепя на това схващане намираме и у Е. Красина, според която "процесите на общуване са интерсубективни, двустранни, затова субектът "аз" по необходимост конструира друго, "външно" лице – "ти". (Красина 1997:141)

² По въпроса вж. Дж. Лайънз 1978:292.

³ Повече по въпроса за транспозитивните употреби на местоименията вж. в М. Илиева. *Оценъчни възможности при транспозициите на категорията лице в речта. Сп. Език и литература, 2000, кн. 2, с. 87–94.*

⁴ Тази реакция също подсказва, че между реален събеседник и събеседник, визиран от говорещия, има обективна разлика. В речта на говорещия обаче присъства този събеседник, към когото се обръща, т.е. измисленият от него, отделеният от неговия свят и натовареният с неговия свят.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Бенвенист, 1993:** Бенвенист, Е. Природата на местоименията. – В: Е. Бенвенист. *Езикът и човекът*. С., 1993, 212–218.
2. **Българо-полска граматика, 1993:** Българо-полска съпоставителна граматика. Т. IV. Семантичната категория "комуникант". С., 1993.
3. **Вайнрайх, 1970:** Вейнрейх, У. О семантической структуре языка. – В: Новое в лингвистике. Вып. 5. М., 1970, 163–249.
4. **Касирер, 1998:** Касирер, Е. Философия на символичните форми. Част I. *Езикът*. С., 1998.
5. **Кербра-Орекиони, 1980:** Kerbrat-Orecchioni, C. *L'énonciation de la subjectivité dans le langage*. P., 1980.

6. **Красина, 1997:** Красина. Е. А. Субъективность и полярность русских перформативных высказываний. – В: Языковая семантика и образ мира, Тезиси на докладите от Международна научна конференция, Казан, Т. 1, 141–142, 1997.
7. **Лайънз, 1978:** Лайонз, Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978.
8. **Ницолова, 1986:** Ницолова, Р. Българските местоимения. С., 1986.
9. **Ортега-и-Гасет, 1999:** Ортега-и-Гасет, Х. Човекът и хората. С., 1999.
10. **Падучева, 1985:** Падучева, Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью (Референциальные аспекты семантики местоимений) М., 1985.